

XX АСР ЎЗБЕК ҒАЗАЛЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТИГА ДОИР

Ҳайдарова Гулҳаё Аҳмадалиевна

Қўқон ДПИ тадқиқотчиси

h.gulhayoxon90@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” куллийти таркибига кирувчи девонларида аруз вазнининг мужтасс баҳридан кенг фойдаланган. Ушбу анъана кейинги давр ғазалнавислари ижодида кенг қўлланилиб келинган. XX асрдаги арузга бўлган муносабат кўплаб зиддият ва илмий баҳсларга сабаб бўлгани учун Фитратнинг “Адабиёт коидалари”, “Аруз ҳақида” асарларида аруз масалаларига оид билдирилган фикрлар кейинги тадқиқотлар учун манба бўла олган. XX аср ижодкорлари Собир Абдулла, Чархий ва Ҳабибий лирик меросида ҳам мазкур анъана изчил давом еттирилар экан, адабий ва ижтимоий муҳит ҳамда ўзбек тилининг лингвистик хусусиятлари таъсирида айрим баҳрларда маълум ўзгаришлар кўзга ташланади.

Калит сўзлар: шеър илми, илми аруз, анъана ва ўзига хослик, мужтасс баҳри, саккиз рукни шакл, “Чор девон” куллийти, сакталиқ, ҳижо, вазнлар тақтеъси, мужтасс мусаммани махбун мақсур тармоғи.

АННОТАЦИЯ

В колледжах Алишера Навои «Хазайн ул-Маоний» он использовал широкий диапазон гирь аруз. Эта традиция широко использовалась в произведениях более поздних писателей. Поскольку отношение к челобитной в XX веке вызвало много споров и научных дискуссий, мнения, высказанные по вопросам челобитной в «Правилах словесности» и «О челобитной» Фитрата, могли бы стать источником для дальнейших исследований. В то время как лирическое наследие художников XX века Сабира Абдуллы, Чархи и Хабиби продолжает эту традицию, под влиянием литературно-социальной среды и языковых особенностей узбекского языка в некоторых морях наблюдаются определенные изменения.

Ключевые слова: наука о поэзии, научное аруз, традиция и оригинальность, мужтасс баҳри, восьмиконечная форма, колледж «Чор девон», сакталиқ, хиджо, вазнлар тақтеъси, мужтасс мусаммани махбун мақсур тармоғи.

ABSTRACT

In the colleges of Alisher Navoi "Khazain ul-Maoniy" he used a wide range of aruz weights. This tradition was widely used in the works of later writers. Since the attitude to the petition in the 20th century caused a lot of controversy and scientific discussions, the opinions expressed on the issues of the petition in Fitrat's "Rules of Literature" and "On the Petition" could become a source for further research. While the lyrical heritage of the 20th century artists Sabir Abdulla, Charkhi and Khabibi continues this tradition, certain changes are observed in some seas under the influence of the literary and social environment and linguistic features of the Uzbek language.

Keywords: science of poetry, scientific pursuit, tradition and originality, mujtass bahri, eight-pointed form, Chor Devon College, saktalik, hijo, vazn taqtes, mujtass musammani mahbuni maksur tartog.

КИРИШ

Ўзбек адабиётшунослигида шеър илми масалалари ўрганилар экан, илми аруз доимо биринчи ўринга қўйилган. Чунки "...аруз фаниким, назм авзонининг мезонидур, шариф фандур. Невчунким, назм илмининг рутбаси бағоят бийик рутбадур. Андоқки, Ҳақ субҳонаху таолонинг каломи мажидида кўп ерда назм воқеъ бўлуптурки, аруз қавоиди била ростдур¹". Бу аруз вазннинг қанчалик юқори қийматга эга эканлигини кўрсатувчи исбот ва Шарқ мумтоз адабиёти тарихида "шариф фан" вазнларидан энг мукаммал фойдаланган ижодкорнинг арузга берган баҳоси ҳамдир.

XX асрдаги арузга бўлган муносабат кўплаб зиддият ва илмий баҳсларга сабаб бўлгани учун айрим шоирлар бу вазни тарк эта бошлаганлар. Фитратнинг "Адабиёт коидалари", "Аруз ҳақида" асарларида аруз масалаларига оид қатор фикрлар билдирилган. Олимнинг арузни анъанага кўра мутахаррик ва сокин ҳарфлар асосида эмас, бўғин усулида туркумлар бўйича тушунтиришга ҳаракат қилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Айни шу усул бугунги кунда ҳам араб ёзувини билмаган ўқувчи учун арузни ўрганиш имконини очади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ўзбек адабиётида мужтасс баҳрининг саккиз рукнли шаклидан фойдаланиб келинган. Фитратнинг таъкидлашича, бу баҳр араб ва форс

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. Мезон ул-авзон. –Тошкент: Фан, 2000. –Б.45.

назариячилари томонидан илгари сурилган экан.² Ушбу бахрнинг сара намуналари Алишер Навоий “Чор девон” куллийетида мавжуд:

Лабинг ҳаёт суйидин зулол эмиш — билдим,
Зулол нуқтаси устида хол эмиш — билдим.³

Мужтасс мусаммани махбуни маҳзуф баҳри Собир Абдулла ва Чархий ғазалларида ҳам учрайди:

Кетур қадах/ни менга со/қиё хумо/рим бор,
Кўзимда жил/вагарим нақ/ду гул узо/рим бор.
Етушса иш/қ эли ёрин /висолига /бир дам,
Демас жаҳон / элини куй/дулар шаро/рим бор.⁴
V — V — / V V — — / V — V — / — —

Мафоилун / фаилотун / мафоилун / фалун

Маълумки, ғазалиётда вазн талаби билан айрим сўзларни ўзгартириб қўллаш мумкин. Масалан, *икки* сўзини *ики*, *биланни* *бирла*, *гулистонни* *гулситон* деб қўлланган. Бу ҳақида А.Ҳожиаҳмедов ва У.Тўйчиев ўз асарларида тўхталганлар.⁵ Матлаъда *кетур* феъли *кетур* шаклида келтирилган бўлса-да, бу ҳолат хато ҳисобланмайди. Ғазалнинг учинчи байтида айтилишича:

Тутиб вафо /этагин де/мадим бу йў/л олис,
Кечиб ўзим/дин *унга* шу/кур-эйтибо/рим бор.
V — V — / V V — — / V — V — / — —

Ушбу байтда ажратиб кўрсатилган ҳижоларнинг иккинчиси, яъни, *унга* ҳижоси асли ёпиқ бўғин фаилотун (V V — —) бўлса-да қисқа ҳижонинг ўрнида турибди.

Бизнингча, Чархийнинг 1941 йил ёзилган юқоридаги ғазалида вазн талабига мос бўлмаган бундай сакталиклар шоирнинг қўпол хатоси ҳисобланмайди. Билъакс, аруз вазнидан аста узоқлашаётган, янгиланиб бораётган ва бармоқ тизимини асос қилиб олаётган бир паллада ўзбек миллий шеърини ихлосмандларига аруз илмининг муҳим қисми бўлган ғазал жанри воситасида арузнинг беқиёс имконларини намоён этишга интилди, холос.

Шу ўринда аруз тизими тўғрисидаги қуйидаги фикрга эътиборни қаратсак: “Аруз юзлаб вазнларни ўз ичига олган мукамал тизимга айланадики, у қайсидир жиҳатлари билан Менделеев жадвалини ёдга солади. Яъни, назарий

² Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Илмий рисоалар.—Тошкент: Маънавият, 2003. — Б. 236.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Олтинчи том. Фавойид ул-кибар. —Тошкент: Фан, 1989. — Б.296.

⁴ Чархий. Девон. —Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. — Б.68.

⁵ Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. —Тошкент: Фан, 1981. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. — Тошкент: Шарқ, 1998.

жиҳатдан барча вазнлар тақтеъсини чизиб кўрсатиш, шунга тушадиган шеър ёзиш мумкин; тизим таркибидаги айрим вазнлар фаол бўлса, бошқалари жуда кам қўлланади; айрим вазнлар кўпроқ араб, бошқалари форс, тагин бирлари эса туркий шеърятда қўлланади”⁶. Мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф баҳри Собир Абдулланинг:

Гуруру фах/рим эурсан, / муқаддас эй /тупроғ,

Ғазал тўқиш / ила куйлаб / ҳақингда кўнг / лим чоғ⁷.

V — V — / V V — — / V — V — / — ~

матлаъли ғазалининг ҳам вазни бўлиб, ушбу ғазал ватанни мадҳ этиш, унинг гўзаллигини таърифу тавсиф этиш мавзусида ёзилган. Туркий шеърятда ёр гўзаллигини мадҳ этиш, унинг ситамларидан ёзғириш, ағёрлар зулмидан жабр кўриш каби муҳаббатнинг мумтоз кўринишларини мадҳ этувчи ушбу вазн Собир Абдулла ижодида мавзу жиҳатидан бирмунча янгиланди. Бетимсол гўзаллик, жафокор ёр, раҳмсиз “дунёи дун”, “чархи кажрафтор”нинг хийлалари ўрни Ватанга муҳаббат, унинг муқаддас тупроғини ҳам кўзга тўтиё айлаш, унинг доимий куйлаш кераклигини авлодларга уқтириш каби мавзулар билан алмаштирилди. Мавзуни алмаштира ҳам кўхна ва мукаммал вазни алмаштиришга шошилмади. Ғазал давомида Ҳабибий ва Чархий ғазалларида учрагани каби айрим ўринларда вазн билан боғлиқ хатоликлар кузатилмади, фақат бир ўринда вазннинг ички имкониятларидан фойдаланиб, охирги рукн бошқаси билан алмаштирилди.

Узоққа бор/сам агар, эй /Ватан, соғин/гайман,

V — V — / V V — — / V — V — / — —

Мафоилун / файлотун / мафоилун / фалун

Ўзинг-ўзинг/ мен учун сай/ргоҳ, су/янган тоғ⁸.

V — V — / V V — — / V — V — / — —

Мафоилун / файлотун / мафоилун / фалон

Фикримизча, байтнинг охирги рукнидаги **янган тоғ** ҳижоси файлон /V — ~ / нинг ўрнига қўлланган бўлиши керак, чунки уч ҳижодан ташкил топган ушбу рукн мужтасс мусаммани махбуни мақсур тармоғига тўғри келади.

Демак, Собир Абдулла, Чархий ва Ҳабибийлар тараннум этган турфа мавзулар кўхна аруз вазнини сақлаб қолишга ва келгуси авлодга етказиш борасида ўз ҳиссасини қўшишга муҳим омил бўлди.

⁶ Куронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. —Тошкент: Akademnashr, 2010. —Б.269.

⁷ Собир Абдулла. Девон. —Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. — Б.156.

⁸ Юқоридаги манба ва саҳифа.

REFERENCES

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Олтинчи том. Фавойид ул-кибар. –Тошкент: Фан, 1989.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. Мезон ул-авзон. –Тошкент: Фан, 2000.
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Илмий рисоалар.–Тошкент: Маънавият, 2003.
4. Собир Абдулла. Девон. –Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965.
5. Чархий. Девон. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
6. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. –Тошкент: Фан, 1981.
7. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. –Тошкент: Шарқ, 1998.
8. Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент: Akademnashr, 2010.